

Лекція 5. ЗБРОЯ МИНУЛИХ ЧАСІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ І ВОЄН

5.1. Історичні види зброї як відображення рівня розвитку суспільств минулих часів.

5.2. Види зброї як речові джерела до історії воєн доби середньовіччя.

5.3. Зброя ХХ століття та її роль у системі відносин між державами і народами.

5.1. Історичні види зброї як відображення рівня розвитку суспільств минулих часів

У разі написання історії військової справи і воєн історики користуються, головню, писемними пам'ятками: літописами і хроніками, спогадами учасників боїв і битв, описовими творами іноземців та іншими наративними джерелами. Однак наративні джерела дуже часто виявляються недостатніми для того, щоб відтворити справжню картину того чи іншого фрагмента військової історії, оскільки багато видів зброї, які застосовували в минулому, просто називають. Крім того, і досі не завжди відомо, що приховано за тою чи іншою назвою. І.П. Крип'якевич, наприклад, в "Історії українського війська" не раз про це зазначає, як ось: "у грамоті володимирського князя Володи-мира Васильковича з 1287 р. згадано про якісь "броні дощатіє" (с. 24); "який вигляд мали різні роди списів, це вяснити нелегко" (с. 25); "у війську Данила 1251 р. появляється якийсь новий рід лука, рожанець: "стрільці йшли з обох боків, тримали у руках свої рожанці й наклали на них стріли на ворогів" (с. 28); "самостріл – щось наче великий лук"... "були луки тут самострільні, щойно 50 людей могли їх ледве напружати" (с. 76); "порок – це щось наче таран розбивати мури"... "але в іншому місці порок це прилад, що кидає каміння" (с. 77); "за козацьких часів була якась вогнепальна зброя "харчівниця – не знати, що означала" (с. 150). З приводу комбінованих риштунків на одному возі зі шмигівниці та кількох гаківниць чи напівгаківниць І.Крип'якевич писав: "Чи це робили з ощадности, чи для якої технічної користі – не знати" (с. 154). Подібних прикладів, коли історик, не маючи речового джерела, може робити лише здогадки, дуже багато. І навпаки, речова пам'ятка завжди є "документом" першорядного

значення, об'єктивним за інформацією, зі значним обсягом прихованої інформації, що її дає матеріал і форма речі.

Зброя поряд з іншими речовими пам'ятками є важливим джерелом до вивчення соціально-економічної та політичної історії суспільств, племен і народів, починаючи від найдавніших часів до наших днів.

Уважають, що зброю спочатку створювала первісна людина, як і всі інші знаряддя праці, для добування їжі й одягу. Засобом же боротьби між людьми вона, нібито, стала тоді, коли суспільство досягло класового поділу [4, с. 234]. Ми думаємо, однак, що такі міркування штучні. Очевидно, життя найдавніших людей у всі часи супроводжувалось не тільки полюванням на диких звірів, але й боротьбою з сусідами за нові природні угіддя, за тих же звірів, зрештою, боротьбою певних індивідуумів чи груп людей за лідерство у первісному людському суспільстві.

Дослідники ранніх стадій історії людини, як звичайно, вважають, що поява перших примітивних видів зброї була синхронна з появою й перших примітивних знарядь праці. “Від першого, що потрапив під руку, сучка дерева, викинутого тоді, коли в ньому вже не було потреби, предок людини переходив до використання кия для копання чи друка для захис-ту” [1, с. 99]. Так само *еоліти* (гр. *еос* – зоря, *літос* – камінь) – камені зі слідами примітивної обробки найдавнішою пралюдиною, – можна було однаковою мірою використовувати як для приготування їжі (розбивання костей тварин, розбивання горіхових плодів тощо), так і для полювання на звірів чи боїв з іншими людьми. Для обробки кия, рубання туші вбитого звіра, як і для бою придатні шельські ударні крем'яні рубила.

У середньому палеоліті з'явилося нове знаряддя праці - *примітивна сокира*: кремінний клинок, закріплений на легкозігнутому чи прямому державку, а також крем'яні “диски” [1, с. 222], *метальні камені* (кулі, боласи), що їх у ХІХ ст. етнографи спостерігали в індіанців Південної Америки.

Предмети зброї виразно відокремилися від власне знарядь праці в мустьє. Головною зброєю для полювання в цій культурі був важкий дрюк, однак поряд використовували *примітивний спис* у вигляді тонкої жердини з твердої породи дерева, загостреної й обпаленої на одному кінці.

Широко застосовували металльні камені у вигляді *пращі*. Людиною культури мусьє був неандерталець, якого нібито винищив інший біологічний тип людини – кроманьйонець. Однак ця новіша версія про походження сучасного біологічного виду людини дуже непереконлива, адже неандертальця виявлено не тільки в Європі, а й у Середній Азії (печера Тешик-Таш на півдні Узбекистану). Тому припущення про те, що біологічний тип, поширений на євразійському просторі, міг бути винищений повсюди, є дуже сумнівним.

У пізньому палеоліті водночас з удосконаленням усіх знарядь праці виникли нові види знарядь полювання, а також силової міжродової чи міжплемінної боротьби (Пам'ятки культур оріньяцького, солютрейського типів, культури мадлен (XV–VIII тис. до н.е.)). Зокрема у цей час з'явилися дерев'яний спис з добре загостреним *костяним наконечником*, костяні та металльні гарпуни. За зміною форми гарпунів можна простежити процес ускладнення мадленської техніки обробки і використання кості [1, с. 513].

Під кінець культури мадлен на місцях палеолітичних стоянок виявлено маленькі крем'яні наконечники, що могли бути призначені для стріл. У поселеннях *азільського* типу їх знаходять частіше (початок мезоліту, VIII тис. до н.е.). Подібні наконечники є звичайним явищем і в пізніших горизонтах, зокрема в печерах Криму Шан-Коба, Фатьма-Коба та ін. [1, с. 514].

Винайдення лука було важливим, стрибкоподібним кроком на шляху до вдосконалення знарядь праці й одночасно зброї. Людина вперше використала пружні властивості матеріалів (спочатку дерева, пізніше металу) для багаторазового збільшення власних фізичних можливостей завдавати удару тварині чи людині, яку переслідували, на недосяжній до цього відстані. В епоху пізнього палеоліту вдосконалено також форми та вжиткові якості кам'яної сокири, кинджалів з каменю і кості, булав. З'явилися і списи з крем'яними наконечниками, *пращі*, списометалльні пристрої.

Вік міді і бронзи (IV–II тис. до н.е.), що відповідав за часом появи ранньокласових суспільств у Месопотамії, Єгипті, в ареалі Середземномор'я, Китаї, позначився бурхливим розвитком зброї, яку почали достосовувати переважно для силової боротьби людей з людьми, тобто для воєн. У цей період з'явилися різні форми мечів, чеканів (бойових молотів), списів, і водночас засоби для захисту

від них - шоломи, щити, панцири тощо. Ці та інші види зброї ставали надбанням масових військових сил, професійних армій рабовласницьких держав, а також військових дружин племінних об'єднань, кочових народів. Значна різноманітність державних структур та кочово-племінних об'єднань на євразійському просторі в період від енеоліту до раннього європейського середньовіччя зумовила величезну різноманітність видів озброєнь, їхню спеціалізацію, форми організації збройних сил. Навіть в одних і тих же арміях рабовласницьких держав піші і кінні вояки застосовували відмінні види мечів, списів, луків, захисних засобів, тоді ж відбулася диференціація озброєнь за призначенням: чи то для наступальних дій, чи то для захисту фортець, замків, оборонних рубежів.

Часто, незважаючи на суттєву різницю в суспільно-економічному та культурному рівні держав і народів, що воювали між собою, у збройних силах таких об'єднань аж дуже суттєвих відмінностей не простежувалося. Це свідчило про те, що як сьогодні, так і в давні часи часто відсталі соціально, економічно і культурно народи намагалися концентрувати свої зусилля на досягненні високих військових можливостей, прикладом чого можуть бути війни скіфів з персами Дарія, готів і гуннів з Римом, слов'ян з Візантією та ін.

Поява великих міст і фортець, відповідно, зумовила створення облогової техніки. Вже у стародавньому світі з'явилися спеціально достосовані до цього приставні драбини, рухомі багатоповерхові дерев'яні башти з відкидними мостиками, металеві машини (балісти, катапульти, тарани) та інші пристосування.

Кожного разу матеріали, з яких виготовляли зброю, та види зброї, її потенційні руйнівні можливості відображали загальний рівень культури і техніки суспільств.

5.2. Види зброї як речові джерела до історії воєн доби середньовіччя

Значного вдосконалення та різноманітності різні види зброї набули в добу середньовіччя. Урізноманітнилися види *холодної зброї*, збільшився їхній асортимент та форми, традиційними стали деякі види зброї окремих країн: ножі, кинджали, мечі, палаші, шпаги, шаблі, ятагани, тесаки, багнети, списи, алебарди, сокири, булави, чекани, перначі та ін. Крім того, у середньовіччі заявила

вогнепальна зброя. Перші вогнепальні види зброї створили араби у XII ст., їх називали “модфи”. Це були свого роду праобрази артилерійських гармат. У Західній Європі вогнепальна зброя з’явилася у 20-40-х роках XIV ст. спочатку в Іспанії, потім в Італії, Франції, Німеччині, Англії. Найдівніша згадка про наявність вогнепальної зброї в Росії стосується 1382 р., коли москвичі, обороняючись від орди Тохтамиша, виставили на стінах вогнепальні “тюфяки”. Вогнепальна зброя ще швидше вдосконалювалася й урізноманітнювалася, ніж холодна.

Значних змін зазнавала, відповідно, так звана захисна зброя: системи дерев’яних і мурованих укріплень, замки, фортеці, остроги, приспи, греблі, вали, рови, а особливо засоби індивідуального захисту: броні, панцири, шоломи, щити, а також деякі захисні компоненти так званої зачіпної зброї на зразок *гард* на палахах кірасирів.

Нема сумніву, що в разі описування озброєнь армій, окремих вояків, родів військ, національних формувань, у тім числі українських козаків, історик не повинен обмежуватись писемними джерелами, а обов’язково ознайомлюватися з речовими пам’ятками різних видів зброї. Коротко опишемо окремі найпоширеніші види зброї та їхні варіанти за речовими пам’ятками Музею зброї у Львові.

Різновиди ножів

Кортик – це довгий вигнутий односичний клинок, відомий з XIII ст. Спочатку був зброєю непривілейованих верств населення, його також використовували як мисливський ніж для білування туш забитих тварин. Десь із XVIII–XIX ст. став почесною зброєю пруських, російських та інших морських офіцерів. Ефеси (руків’я) деяких кортиків виготовлені з позолоченої латуні, мають зображення сцен полювання; хрестовини завершуються зображеннями голів чи копит тварин, жолудів тощо.

Стилет – це невеликий кинджал з тригранним клинком. У Музеї є експонати з XVI–XVII ст. Руків’я окремих оздоблені слоновою кісткою, золотом, сріблом, іноді мають вигляд постатей Сатира (божества, підручного бога вина Діоніса (Вакха)), завершення – у формі черепа. Стилет не раз застосовували для підступного вбивства: його клинок легко пробивав кольчугу.

Мечі як зброя відомі практично від початків залізного віку (з IX–VIII ст. до н.е.), а близькі до них за бойовою функцією

кинджали були поширені вже у бронзовому віці (від IV тис. до н.е.), хоча їх використовували в усі наступні часи. Клинок меча загострений з обох боків, кинджала - з одного.

У давньоруському війську мечі були на озброєнні княжих дружинників. Крім виконання бойової функції, вони відображали престижність воїна, його честь і славу. У XII–XV ст. мечі мали довжину 90 – 120 см. Вони були, як звичайно, одноручні. Клинки прикрашали чи позначали клеймами, символічними знаками, написами. На голівках руків'їв і кінцях хрестовин розміщували різні фігурні пірамідоподібні прикраси-завершення та наносили сцени боротьби Геракла з Антеєм, убивства Гераклом кентавра, ловлі лані тощо.

Унаслідок появи у XIV ст. пластичного захисного обладунку, проти якого легкий поясний меч був малоефективним, на озброєння взято *півтораручні*, або *сідельні*, мечі. Їхня довжина сягала 150 см, а маса була значно більшою, ніж одноручних поясних. У бою їх піднімали двома руками, а опускали для удару одною (звідси і назва *півтораручні*). У поході меч прикріплювався до сідла. На клинках робили клейма і написи. В експозиції Львівського музею зброї є *півтораручний меч XIV ст. Тевтонського ордену*. Голівка його руків'я ташована латунним хрестом. Інший *півтораручний меч з XV ст. знайдений у р. Буг біля Сокаля*, де він лежав з 1518 р. – від часу битви з татарами. Клинок меча з воронованої сталі не втратив зовнішнього вигляду.

Дещо пізніше, але також у XVI ст., для озброєння піхоти почали виготовляти так звані *дворучні мечі*. Вони мали масу від 4,5 до 7,0 кг, довжину – 2 м і більше. Спочатку такі мечі застосовували під час оборони фортець для збивання штурмових драбин, а з XVI ст. їх мали на озброєнні наймана німецька піхота *ландскнехти*. Проте такими мечами озброювали тільки окремих вояків – п'ять-шість на підрозділ (батальйон). *Дворучні мечі* носила охорона вищих командирів і прапора. В музеї зберігаються німецькі та італійські *дворучні мечі*. Один – *фламберг* – має хвилясте з обох боків клинка лезо. Очевидно, такий меч завдавав удару по тілі на різну глибину в місцях дотику.

Завдяки широкому впровадженню у XV–XVI ст. вогнепальної зброї важкий рицарський обладунок втратив захисну вартість і поволі відходив із вжитку. Це, відповідно, зробило зайвим

використання важких мечів. Меч, орієнтований на рубання обладунків, було замінено легшим – *палашем*. Це була зброя головно важкої європейської кавалерії – кірасирів (тих, які надягали на спину і груди металеві лати – кіраси (франц.)). Клинок у палаша, як і в меча, прямий, однак руків'я нахилене. Руку захищає дугоподібна або іншої форми *гарда*. Ранні палаші були двосічними, гарда мала різні форми: суцільну, ажурну, дугоподібну, пластинчасту, пізніше – систему дуг. У європейських арміях палаш використовували до кінця Першої світової війни.

У Шотландії палаш є національною зброєю. В музеї експонують шотландський варіант 1797 р. – двосічний, з полірованої сталі, прикрашений геральдичними знаками.

З XVI ст. у європейських арміях поширилась *шпага*. Її характерна ознака: клинок меншої, ніж у мечів, ширини. На клинку є глибокі заглиблення і високі ребра. Руків'я захищене гардою суцільною, сітчастою, у вигляді системи дуг. У бою шпага розрахована не на удар, а на укол. Поряд з бойовими окремим різновидом були шпаги дуельні, парадні придворні, чиновницькі. Вони мали художньо оформлену гарду, іноді ажурну, клинок оздоблювали фіолетовими візерунками, зображеннями рослин, амурчиків, сонць тощо. Чиновницькі шпаги до Першої світової війни у Львові носили австрійські урядовці. Ефес однієї з таких шпаг закінчується головкою лева, а дужка гарди має форму змії (символи сили і мудрості).

До групи холодної зброї належать *шаблі*, *шашки*, *ятагани*. Ці види об'єднує те, що у них вигнуті клинки. І. Крип'якевич зазначає, що шаблю знали у Київській Русі, оскільки нею користувалися степові кочівники, однак поширенішим тут був прямий дволезовий меч. Щойно з XII–XIII ст. шабля стала масовою зброєю князівських дружинників поряд з мечем. Серед народів Сходу шабля відома ще з античних часів.

Бойові властивості шаблі виявлялися в тому, що вона завдяки вигнутій формі та меншій довжині ніж меч, мала таку ж довжину ріжучої поверхні (з одного боку). В одній розповіді з Галицько-Волинського літопису про Данила Галицького записано: “Був кінь під ним диву подобен, і сідло позолочене, і стріли, і шабля, золотом були оздоблені, аж дивно було” [3, с. 4].

За козацьких часів – від XV ст. – шабля стала головним видом холодної зброї в Україні, так само як і в Росії, Польщі, Угорщині. Головні вороги названих країн – татарські ординці – теж користувалися переважно шаблями. Проте в більшості європейських країн перехід від меча до шаблі завершився досить пізно – у час наполеонівських воєн. У колекції львівського “Арсеналу” є кілька сотень шабел, виготовлених у XVI–XIX ст. Вони між собою різняться формою клинка і руків’я, оздобленням руків’я, хрестовинами, гардами, дужками гард тощо. Легкі іранські шаблі XVII ст. мають стрілу вигину, що перевищує 10 см. Руків’я однієї з японських шабел обтягнуте шкірою акули, щиток (цуба) для захисту руки золотий, піхва оздоблена золотими пластинками квітки сакури. Інша японська шабля має руків’я і піхву зі слонової кістки. В одній парадної турецької шаблі XVII ст. – срібна оправа руків’я у вигляді розет. Є рідкісна шабля східного типу з подвійним клинком.

Кавказький варіант шаблі – *шашка* (від адиг. с’ашхо – довгий ніж). Шашки відрізняються від класичних шабел значно меншим вигином клинка, не мають хрестовин чи гард. Лише в окремих варіантах зафіксовано з’єднувальні дужки. Носили шашки тупим боком клинка догори, що давало змогу завдавати удару сходу після вихоплення шашки з піхви, не роблячи півкола над головою, як у разі з шаблею. У XIX ст. в російській кавалерії шашка практично витіснила шаблю.

Ще одним різновидом холодної зброї був *ятаган*. Він мав подвійний вигин клинка дугами у протилежних напрямках. Вигини йшли відразу ж від рукоятки, друга половина клинка була майже прямою з легким вигином. Руків’я ятаганів, батьківщиною яких вважають Туреччину, виготовляли з дерева, рогу, срібла у вигляді стилізованої гомілкової кістки, а деякі завершували стилізованими головками дракона. Окрім Туреччини, ятаган був поширений на Балканах, у Північній Африці. Українські козаки не раз користувалися трофейними ятаганами.

Білою зброєю пізнішого часу стали *багнети*, що поширилися в Європі від XVIII ст. Багнет заміняв воякові одночасно вогнепальну і холодну зброю. Проте до сучасного поєднання багнета зі стрілецькою зброєю дійшло не скоро. Вперше багнети застосували в бою запорізькі козаки на початку XVII ст. Вони вставляли ніж з

круглою дерев'яною ручкою в дуло мушкета, коли необхідно було користуватись холодною зброєю, якщо ж переходили до стрільби, то ножі виймали з дул. Наприкінці XVII ст. до масового застосування багнетів (назва від міста Байонни, де французи вперше 1641 р. застосували такий спосіб поєднання холодної і вогнепальної зброї) перейшли європейські армії, і лише значно пізніше винайдено досконалу конструкцію поєднання багнета з мушкетом, рушницею, пізніше гвинтівкою, за якої можна було одночасно стріляти і колоти ворога.

Спис, як зазначено, виник ще в кам'яному віці і був поширений у військовій практиці до XVIII ст. Зрозуміло, впродовж багатовікового використання його постійно вдосконалювали. В середньовіччя рицар завдавав удар списом по противнику силою інерції, яку він набував від бігу коня. Піші вояки завдавали удару списом за допомогою сили руки і тіла. Довжина древка рицарського списа сягала кількох метрів, а маса могла перевищувати 10 кг. Наконечники у списів мали різні форми: плоскі, гранчасті, іноді здвоєні чи строєні у вигляді вил (такі були поширені на Сході).

В роки Першої світової війни і громадянських воєн на озброєння були взяті *сталеві піки* з функціями списа.

Модифіковані форми списів – *протазан* і *куза*. Куза – це стилізовано сокироподібний меч, у якому на всю довжину металевої частини списа, починаючи від древка ратища приблизно до половини довжини всього списа, проходить однією опукло-вигнута ріжуча частина, що завершується гострим кінцем. Такою зброєю-кузою можна було не тільки колоти, а в разі потреби і можливості також рубати, сікти.

У мисливстві XVII ст. був поширений *механічний спис*, у якому до вістря домонтовано два ножі: на бажання мисливця за допомогою важеля на ратищі вони могли розскакуватись під тиском пружин і розширювати рану.

Дуже поширений вид холодної зброї XIV–XVI ст. – *алебарда* – комбінація сокири зі скошеним видовженим лезом, списа і гака, за допомогою якого піхотинець міг стягнути вершника з коня. За конструкцією алебарда була ніби ускладненою кузою. Із занепадом рицарства і рицарської кавалерії алебарда у практичному вжитку виявилась непотрібною, однак залишилась як парадний атрибут охоронців королів, пап, князів: спис, сокира стали швидше

ажурними, ніж бойовими. Таку алебарду і досі використовують у гвардії Папи Римського.

Під час розкопок практично всіх городищ київського часу знаходять бойові сокири. Ними були озброєні як піші, так і кінні дружинники. В давньоруські часи бойові сокири за формою нагадували господарські, теслярські, дроворубні, однак мали довший держак та легшу власне металеву сокиру. Під час завзятих січ бойова сокира в руках вправного вояка була справді грізною зброєю, вражаючи ворогів на смерть. У пізніші часи в Росії та інших країнах (XVI–XVII ст.) бойові сокири мали вигляд півмісяця на довгому держаку. Це були так звані *бердиші*. Під час стрільби з рушниць бердиші слугували опорою. Найдовше бойові сокири утрималися на військових кораблях у вигляді абордажних (до XVIII ст.).

З XVI ст. на озброєнні багатьох армій був винахід німецьких селян, які брали участь в антифеодальних повстаннях – *моргенштерн*. Він мав вигляд дерев'яної довбешки на держаку, окутої залізними шипами на зразок зірки. За кінцем довбешки (“зіркою”) була ще колюча піка.

Як ударну зброю застосовували *булави*, *перначі*, *келепи* (чекани). *Булава* мала голівку куле-, грушо-, кубоподібної форми на короткому ратищі; головка деколи з шипами. На Русі булави відомі з XI ст.

Пернач – це різновид булави, що навколо головки має радіально поставлені пера з гострими краями. В Україні і Польщі булава була знаком влади гетьмана, пернач – полковника. Як булави, так і перначі, художньо оброблені золотом, оксамитом, самоцвітними руків'ями, дужками на руків'ях тощо.

Келепи, або *чекани*, мали вигляд молотка, що зверху закінчується гострим зубом, прямим чи загнутим, на видовженому ратищі. Їх також оздоблювали сріблом, золотом, вони були символом влади воєначальника. У Львівському музеї є келепи (чекани) з України, Польщі, Росії, Молдавії. Як зброєю келеп використовували ще у XVII ст.

Холодна наступальна, чи так звана зачіпна, зброя була стимулом до виготовлення *захисного обладунку* вояка: кольчуг, панцирів, кірас, щитів, шоломів.

Захисний обладунок (озброєння) поділяють на *кільчастий* (кольчуги та їхні варіанти) і *пластинчастий* (лати, кіраси тощо). Кільчастим способом робили *бармиці*, які кріпили до нижнього краю шолома; вони були призначені для захисту шиї. В “Арсеналі”

експонують фрагменти давньоруських кольчуг, виявлені під час розкопок Звенигорода.

Перехід від кільчастого обладунку до пластинчастого відбувся в Європі у XIV ст. Новий обладунок надійно захищав тіло воїна від холодної зброї, однак був дуже важким, разом з кольчугою, яку надягали під низ обладунку, важив 30 – 35 кг, а маса турнірного обладунку досягала 50 кг.

З XVII ст. впроваджено полегшені захисні обладунки, що складалися з *кіраси* – металевих лат на спину і груди, прикриття для рук та шолома. Були різні варіанти такого полегшеного обладунку. Зокрема, відомий панцир “крилатого польського гусара” XVII–XVIII ст. масою 18 – 20 кг. Крило над обладунком слугувало окрасою, застрашуючим засобом та захистом від удару.

Різноваріантним був такий компонент обладунку, як *шолом*. Давньоруський шолом мав сферично-конусну форму (шишак), що нейтралізувала прямий удар, оскільки меч, сокира, спис, келеп тощо ковзали по ньому. Відомі такі різновиди шоломів:

- з бармицями (як, звичайно);
- з носовими стрілками і забрами;
- з навушниками;
- з козирками;
- так звані крилаті капеліни XVI–XVII ст. у кавалеристів;
- відкриті моріони піхотинців та ін.

Шоломи, як і інші види озброєння, часто оздоблювали за допомогою таушування золотом рослинних, геометричних та інших орнаментів, а деякі італійські шоломи що є у фондах, – навіть сценами з “Енеїди” Вергілія.

Обов’язковим атрибутом захисного обладунку був *щит*. Як відомо, щити в різних країнах у певних формах стали компонентами національних чи родових гербів. Помітним було прагнення робити щити не тільки надійними, а й легкими. Наприклад, один щит татарського кінного вояка виготовлений з виноградної лози, прикрашений і зміцнений у центрі металевими бляшками з позолоченого срібла.

Окремий тип холодної зброї – так звана *механічно-метальна*, має два різновиди: *лук* та *арбалет*. Іноді ці різновиди називають проміжними між вогнепальною і холодною зброєю. Лук розрізняють простий і складний. Простий мав дерев’яну основу,

зігнуту в дугу і стягнуту тятивою. Дуга складного доповнена кістяними прокладками, що надавало їй більшої пружності і міцності. Древка стріл мали оперіння. Стріла з доброго лука могла пробивати захисний обладунок на відстані 225 кроків, причому лучник міг робити 10 – 12 прицільних пострілів за хвилину. Аж до масового поширення вогнепальної зброї лук був обов'язковим компонентом озброєного українського козака.

Уже в XII ст. з'явився вдосконалений різновид лука – *арбалет*, за російською назвою – самостріл. Арбалет мав ложу з механічним пристроєм для натягування тятиви. Дальність польоту стріли сягала 1500 кроків. Проте скорострільність арбалета з огляду на механічне натягування тятиви була меншою: два-три постріли за хвилину. Ложі арбалетів прикрашали слоною кісткою, різьбленим орнаментом, чорненням тощо.

Вогнепальна зброя. Як зазначено, вона з'явилася в Європі у 20–40-х роках XIV ст., а на Русі – наприкінці цього століття.

Швидше винайдені важкі порівняно великокаліберні вогнепальні зразки зброї, а першими – *залізні куті труби* з глухою казною і запалювальним отвором; заряджали їх з дула, а стріляли кам'яними, залізними, згодом чавунними ядрами та дробом.

У Львові такі куті труби, що їх виставляли на мурах, називали *гаківницями* і *півгачами* (є в музеї). У XVI–XVII ст. почали виготовляти гармати з чавуну і бронзи, що дало змогу зменшити їхній калібр. На цей же час припадає ширше застосування так званого зернистого пороху, за допомогою якого збільшено скорострільність і дальність польоту ядра.

Гармати теж оздоблювали різними символічними і просто декоративними знаками.

Залежно від калібру гармати мали відмінні назви:

кулеврини;

фальконети (італ. назва гармати зі свинцевим снарядом);

серпентини (фр. *serpent* – змія, ?);

мортири (фр. *mortier* – ступа, гармата, достосована до стрільби по закритих цілях, прообраз пізнішого міномета).

З XVII ст. почали застосовувати чавунні бомби, наповнені порохом, що здатні були розриватися і запалювати обстрілюваний об'єкт.

Великокаліберну вогнепальну зброю вдосконалювали за допомогою запалювальних систем, казни (місця закладання

запалювальної суміші), винайденням замка, а також ядер та їхньої еволюції у снаряди, створенням лафета (свого роду верстата, на якому закріплювали дуло), поліпшенням маневреності гармат тощо.

Ручна вогнепальна зброя з'явилася пізніше від гармат. До першої ручної вогнепальної зброї належали так звані *петриналі* – металеві трубки з казною й отвором для запалювання пороху. Пороховий заряд у петриналях запалювали від руки розпеченим металевим дротиком. До речі, під час німецької окупації 1941–1944 рр. українські хлопчакі самі виготовляли такі *самопали*, найчастіше у вигляді револьвера.

У першій третині XV ст. (період формування козацтва) з'явилися *пищали* (у Західній Європі їх називали *аркебузи*), подібні до переносних гарматок. Спочатку вибухову суміш у пищалях запалювали за допомогою гнота, а з часом винайдено *кремінно-колісцевий* замок. Стріляли з них олов'яними та свинцевими кулями. Приклади були дерев'яними, їх оздоблювали різьбою, інтарсією тощо.

З кінця XVI ст. ручна вогнепальна зброя стала досконалішою. Сконструйовано *мушкети*, *пістолети*, спочатку з такими ж запалювальними пристроями (гнотовими, кремінно-колісцевими), проте з більшою точністю бою.

Кремінно-колісцевий замок у XVII ст. змінив кремінно-ударний. Капсульний заряд, а, відповідно, достосований до удару по капсулю замок з'явилися лише на початку XIX ст. У XVII ст. створено вогнепальну зброю з нарізним дулом, однак ще довго кулю заганяли у дуло за допомогою шомпола.

Водночас удосконалювали мисливські варіанти ручної вогнепальної зброї. Принцип їхньої дії – гнотовий, кремінно-колісцевий, кремінно-ударний запалювальний пристрій – той же, що й у військових варіантах, проте мисливські рушніці майже завжди вирізнялися багатим оздобленням. Зразки багатьох таких мисливських стрільб з Бельгії, Франції, Варшави, також Гуцульщини та Львова виставляють в "Арсеналі". Там є також гуцульський топірець, у сокирку якого вмонтоване дуло, а з боку прилаштовано кремінно-ударний замок.

До обладунку вояків і мисливців належала порохівня, яку виготовляли з рогу, не раз дуже багато оздоблювали інкрустацією, інтарсією, металевими кільцями тощо.

З XIX ст. вогнепальна зброя повсюди в Європі стала капсульною. Це револьвери з багатозарядною казною, шестизарядними барабанами систем С. Кольта, Е. Левоше, Адамса, Сміт-Вессона.

У середині XIX ст. на озброєнні армій і флотів була *нарізна казнозарядна зброя*, яка підвищила дальність і влучність стрільби. Замки старих конструкцій замінено новішими затворами. Заряд і снаряд, чи кулю, вмонтовували в патрон з капсулем, що дало змогу суттєво збільшити скорострільність. Стрілецька зброя (гвинтівки та карабіни), як звичайно, стала магазинною. Модифіковані в напрямі до автоматизму зразки такої зброї є на озброєнні сучасних армій.

5.3. Зброя XX століття та її роль у системі відносин між державами і народами

Зброя і війни, на жаль, у всі попередні часи постійно супроводжували життя людей. Однак XX століття у багато разів більше узалежнило народи і держави від збройної боротьби та воєн. З'явилися такі нові види озброєнь: військова авіація і авіабомби, морські торпеди і міни, далекобійні гармати і танки, бронепойзди і хімічні гази та багато інших нововведень, що використані в роки Першої світової війни.

Міжвоєнне ж двадцятиріччя, навіть неповне (оскільки в 1920 р. точилися ще багатомасштабні громадянські війни, а в 1938 р. фашистська Німеччина вже анексувала Австрію та Судети Чехословаччини; у 1939 р. фашистська Угорщина завоювала Карпатську Україну (березень); а Німеччина напала 1 вересня 1939 р. на Польщу (цей день прийнято вважати початком Другої світової війни)), всі провідні держави теж використали насамперед для підготовки до нової війни.

Армії ворожих сторін, що брали участь у Другій світовій війні широко застосовували традиційні вдосконалені види озброєнь періоду Першої світової: артилерію, легку автоматичну зброю, танки, авіацію, міни, радіо- і телефонні засоби зв'язку тощо, а також узяли на озброєння деякі нові за принципом дій: ракетну зброю типу радянських "Катюш" та німецьких фауст-патронів (ФАУ-І, ФАУ-2), військові літаки з ракетними двигунами, нові засоби зв'язку та ін. Однак здебільшого техніка Другої світової війни за принципом дії була тою ж, як і в часи Першої. Зміни відбулися у двох напрямках:

у десятки разів збільшилася маса зброї: артилерії, танків, самохідних гармат, літаків;

суттєво поліпшилися техніко-бойові характеристики традиційних озброєнь: дальність польоту та вантажопідйомність літаків, потужність артилерії та дальність бою, скорострільність легких озброєнь, військова потужність морських флотів.

Крім того, зазначимо, що лише в Радянському Союзі, починаючи з 1942 р., на фронт щорічно направляли 3 млн. гвинтівок, 2 млн. ручних автоматів, 450 тис. кулеметів. Виробництво гармат у 1942 р. збільшилось порівняно з 1940 р. у 8,3 раза, у 1943 р. - 8,5, 1944 р. - у 8 разів. Уже 1944 р. Червона Армія мала майже 95 тис. гармат і мінометів та 8500 бойових літаків, а німецький вермахт – близько 55 тис. та понад 3000, відповідно. У 1944 – 1945 рр. співвідношення кількості озброєнь суттєво змінювалось не на користь німців, навіть якщо не брати до уваги озброєнь західних союзників СРСР.

Проте найсуттєвішою новизною в галузі військових озброєнь періоду Другої світової війни стало винайдення і використання Сполученими Штатами у війні з Японією, вже після розгрому фашистської Німеччини, ядерної зброї. На полігоні Аламагоро 16 липня 1945 р. США провели випробування атомної бомби, а 6 серпня 1945 р. скинули її на місто Хіросіма. Унаслідок цього було вбито і поранено 140 тис. жителів міста. Дев'ятого серпня американці скинули бомбу на інше місто Японії – Нагасакі, де вбито і поранено 75 тис. осіб.

Крім того, активну науково-дослідну роботу зі створення атомної зброї розпочали і в СРСР. Тобто вже в роки Другої світової війни розпочалася гонка в галузі ядерних озброєнь, яка і досі кидає зловіщу тінь глобальної ядерної катастрофи на весь світ.

В СРСР ядерну бомбу випробували у серпні 1949 р., а 1 листопада 1952 р. у США проведено випробування так званого термоядерного заряду потужністю 3 мегатонни, тобто у 150 разів потужнішої вибухової сили, ніж бомби, що скинуті на Хіросіму і Нагасакі (по 20 кілотонн тротилового еквівалента).

Ядерні заряди різних видів у другій половині XX ст. винайдені і випробувані також в інших державах, а саме:

30 травня 1952 р. у Великобританії;

13 лютого 1960 р. у Франції;

16 жовтня 1964 р. в Китаї.

До кінця 70-х років у світі вже близько 30 країн науково-технічно та економічно були здатні виробляти ядерну зброю, це Канада, Індія, Ізраїль, Бразилія, Італія, Іран, Ірак, Японія, Швеція, Єгипет, Південно-Африканська Республіка, Бельгія, Голландія, Туреччина, Пакистан та інші. Сьогодні вважають, що таку зброю вже мають Ізраїль, Індія, Пакистан, ПАР та, можливо, деякі інші країни, хоча про це не завжди були офіційні повідомлення. Ядерна зброя була і в Україні; для українських фізиків і техніків її створення й сьогодні не є секретом. Однак Україна вирішила належати до без'ядерних держав. На нашу думку, така позиція правильна, хоч деякі українські націоналістичні течії її не схвалюють. Нині наявність у державах другого порядку ядерної зброї творить для них більшу небезпеку, ніж безпеку, бо така зброя є притягальною силою для можливого ядерного удару з боку світових ядерних надпотуг. Це тим більше небезпечно, враховуючи густоту населення України.

Небезпека ядерної зброї для людства є дуже серйозною і з огляду на паралельний розвиток ракетних носіїв ядерних боєголовок. Уже в 60-х роках на озброєнні США та СРСР з'явилися міжконтинентальні балістичні ракети. Від випробування першого супутника Землі 4 жовтня 1957 р. в СРСР і 1 лютого 1958 р. у США міжконтинентальні балістичні ракети з ядерними боєголовками стали доконаним фактом світових політичних відносин. Паралельно нарощували потужності ракет середньої дальності. До початку 70-х років у двох наддержав нагромадились тисячі ядерних зарядів, головна небезпека яких полягала в наявності міжконтинентальних носіїв. З огляду на це почались пошуки певної стабільності стосунків в умовах надозброєності.

Наслідком таких пошуків стало одночасне в Москві, Вашингтоні і Лондоні підписання 1 липня 1968 р. договору про непоширення ядерної зброї. До нього, однак, не приєдналися Китай і Франція. У травні 1972 р. між СРСР і США підписано договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь ОСО-1, а в 1979 р. – ОСО-2, який накладав певні обмеження для обох сторін на кількості цих озброєнь. Водночас дискутували питання про заборону підземних ядерних випробувань, а з 80-х років – про відмову від систем ПРО (глобальної протиракетної оборони). Це питання, проте, і досі є

актуальним: США дають зрозуміти, що вони таку систему мають намір будувати. Грізною зброєю стали також підводні атомні човни.

Руйнівна сила сучасних озброєнь здатна багато разів знищити все живе на землі, не говорячи вже про людей. Крім того, поширилася колосальна диференціація і руйнівні можливості так званих звичайних озброєнь, види яких перелічити неможливо: це кулькові, дротикові і детонаторні бомби та міни, дистанційно керовані вибухові пристрої, хімічно зарядні керовані снаряди і ракети, бойові літаки і вертольоти різного призначення, корабельні ракети, гармати, торпеди, глибоководні бомби, так звані звичайні підводні човни тощо. Не треба забувати про арсенали хімічної та бактеріологічної зброї, які теж можуть бути застосовані.

Отже, на відміну від усіх попередніх часів, зброя ХХ ст. почала нести смертельну небезпеку не окремим воякам чи арміям, а всьому людству; неприборкана гонка озброєнь свідчить, що людство, так зване світове співтовариство держав, не здатне усунути людиноббивчу практику. А це доводить, що гуманістичні ідеї передових людей і минулих, і сучасних часів і надалі є утопіями, людство ж живе за ніким некерованими законами дикої природи.

Список літератури

1. Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени: Изд. 3-е. – К.: Изд. АН УССР, 1953.
2. Історія українського війська /Від княжих часів до 20-х років ХХст : Вид. 4-те. – Львів: Світ, 1992.
3. Музей “Арсенал” у Львові: Довідник. – Москва, 1990.
4. Специальные исторические дисциплины. – К.: УНК МО, 1992.– С. 233-236.
5. СССР в борьбе за мир и социальный прогресс.– Львов: Вища школа, 1987.